

The Effect of Socioeconomic Status on Religiosity (Meta-Analysis of Religiosity Researches of the Last Two Decades in Iran)

Omid Babaei*

Mohammad javad Zahedi mazanderani**

Amir Maleki***

Azam KHatibi****

Abstract

The extent and dispersion of studies on the subject of economic-social base and religiosity has doubled the necessity of using the meta-analysis method. The purpose of this article is to combine the results of the researches conducted in relation to the economic-social base and religiosity and to extract new results in order to interpret the findings more authentically. The statistical population of this research is made up of all the scientific research conducted in Iran regarding the relationship between the economic-social base and religiosity during the years 1383 to 1399, which is in one of the scientific information databases of academic jihad, Noor specialized journals database, publications information database. The country is indexed in the database of Iran's Scientific Documentation Center. A total of 26 research documents were found, of which 16 met the conditions and selection criteria and entered the comprehensive meta-analysis (CMA) software. In the first step, publication bias and homogeneity of studies were examined; The statistical tests used in this section indicate the lack of publication bias and heterogeneity of studies. In the next step, the effect size as well as the role of moderating variables were evaluated; The results show that the size of the effect of economic-social base on religiosity is equal to (-0.168), which is evaluated as "small" according to Cohen's interpretation system; In other words, the independent variable "social-economic base" has a small but significant effect on the dependent variable "religiosity".

Key Words: Religiosity, socio-economic status, meta-analysis, effect size.

* Department of sociology, faculty of social science. Payame Noor University, Tehran, Iran, (Responsible Author), omidbabaei@pnu.ac.ir.

** Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Payame Noor University, Tehran, Iran, m_zahedi@pnu.ac.ir.

*** Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Payame Noor University, Tehran, Iran, a_maleki@pnu.ac.ir.

**** Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Payame Noor University, Tehran, Iran, azamkh48@pnu.ac.ir.

تأثیر پایگاه اقتصادی-اجتماعی بر دینداری

فرا تحلیل پژوهش‌های دینداری دو دهه اخیر در ایران

امید بابایی*

محمد جواد زاهدی مازندانی**

امیرملکی***

اعظم خطیبی****

چکیده

گسترده‌گی و پراکنندگی مطالعات با موضوع پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری، ضرورت استفاده از روش فراتحلیل را دوچندان کرده است. هدف مقاله حاضر، ترکیب نتایج پژوهش‌های انجام شده در رابطه با پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری و استخراج نتایج جدید به منظور تفسیر معتبرتر یافته‌هاست. جامعه آماری این پژوهش را تمامی تحقیقات علمی پژوهشی ایران پیرامون رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری طی سال‌های ۱۳۸۳ تا ۱۳۹۹ تشکیل داده است که در یکی از پایگاه‌های اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، پایگاه مجلات تخصصی نور، پایگاه اطلاعات نشریات کشور، پایگاه مرکز اسناد و مدارک علمی ایران نمایه شده‌اند. در کل تعداد ۲۶ سند پژوهشی یافت شد که از میان آنها ۱۶ پژوهش، شرایط و ملاک‌های انتخاب را داشتند و وارد نرم‌افزار جامع فراتحلیل (CMA) شدند. در گام نخست، سوگیری انتشار و همگنی مطالعات بررسی شد و آزمون‌های آماری استفاده شده در این بخش، حکایت از عدم سوگیری انتشار و ناهمگنی مطالعات دارند. در گام بعدی، اندازه اثر و همچنین نقش متغیرهای تعدیل‌گر ارزیابی شدند که نتایج بیان‌کننده آن است که اندازه اثر پایگاه اقتصادی-اجتماعی بر دینداری معادل (۰/۱۶۸-) است که برحسب نظام تفسیری کوهن، در حد «کوچک» ارزیابی می‌شود. به سخن دیگر، متغیر مستقل «پایگاه اقتصادی-اجتماعی» تأثیر اندک، اما معناداری بر متغیر وابسته «دینداری» دارد. همچنین، یافته‌ها نشان می‌دهد که متغیر «محل سکونت» می‌تواند در رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری نقش تعدیل‌کنندگی را ایفا کند؛ به نحوی که پایگاه اقتصادی-اجتماعی شهرستان‌نشین‌ها در مقایسه با تهران‌نشین‌ها تأثیر بیشتری بر دینداری آنها دارد. **واژگان کلیدی:** دینداری، پایگاه اقتصادی-اجتماعی، فراتحلیل، اندازه اثر.

* دانشجوی دکتری، جامعه‌شناسی، مربی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول). omidbabaei@pnu.ac.ir
** استاد، جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران m_zahedi@pnu.ac.ir
*** دانشیار، جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران a_maleki@pnu.ac.ir
**** جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران azamkh48@pnu.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۱۲ تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۰۹/۰۶

مقدمه و بیان مسئله

دین پدیده‌ای تأثیرگذار بر زندگی انسان‌ها در همه جوامع و در همه زمان‌ها بوده است؛ به گونه‌ای که به نظر می‌رسد هیچ جامعه‌ای وجود نداشته که صورتی از دین‌ورزی در آن وجود نداشته باشد. حتی در جوامع معاصر، که هجده به دین و پیروان ادیان، به ویژه ادیان توحیدی فراوان شده، دین‌شناسی و مطالعه در مورد آن همچنان محوریت خود را حفظ کرده است (سراج‌زاده و توکلی، ۱۳۸۰).

جامعه‌شناسان وقتی از دین سخن می‌گویند، مرادشان نه اصل دین (یا دین فی نفسه)، بلکه نتیجه و ثمری است که از مواجهه انسان با دین و امر قدسی به دست می‌آید. به دیگر سخن، بهره‌ای که انسان‌ها از دین می‌برند، همان معرفت دینی است که وابسته به مقتضیات زمان و مکان تغییر می‌کند (ذوالفقاری، ۱۳۹۲). دین پدیده‌ای اجتماعی است و به این جهت، مصون از تأثیرپذیری از محیط نشو و نمای خود نیست؛ از این رو از این حیث به مثابه متغیری وابسته، محل توجه جامعه‌شناسان و موضوع مطالعات جامعه‌شناختی بوده است (شجاعی‌زند، ۱۳۹۱، ص ۲۵؛ محدثی، ۱۳۹۷، ص ۳۳).

از جمله متغیرهای مستقل تأثیرگذار بر دین، پایگاه اقتصادی-اجتماعی افراد است. دستیابی به منابع ارزشمند و کمیابی مانند ثروت، قدرت، دانش و منزلت، افراد را در لایه‌های مختلف سلسله‌مراتب اجتماعی جای می‌دهد و به این ترتیب، جایگاه آنها را در جامعه یا به عبارت دیگر پایگاه اقتصادی-اجتماعی آنان را تعیین می‌کند. پایگاه اقتصادی-اجتماعی همانند یک قالب یا ظرف است که در چارچوب آن شیوه مواجهه افراد با محیط اجتماعی ساخته و پرداخته می‌شود. با وجود اهمیت و گستردگی حوزه نفوذ آن بر پدیده‌ها و امور اجتماعی مختلف، مطالعه اختصاصی آن چندان مورد توجه پژوهشگران ایرانی قرار نگرفته و در اغلب پژوهش‌ها به منزله یک متغیر زمینه‌ای یا مداخله‌کننده بررسی شده و به منزله یک متغیر مستقل و مجزا کمتر مطالعه شده است. این در حالی است که جستجو در ساختار قشربندی جامعه ایران و پیامدهای حاصل از آن به جهات مختلف حائز اهمیت است و این قبیل تاثرات می‌تواند برای جامعه‌شناسان ایران سرچشمه بصیرت‌های تازه‌ای باشد (جواهری، ۱۳۸۶).

سطوح متمایز پایگاه اقتصادی-اجتماعی، سطوح متمایزی از ذهنیت و عینیت را برای آموزه‌های دینی در اختیار افراد قرار می‌دهد و این امر به تغییر در ماهیت و چگونگی دینداری افراد منجر می‌شود. از این منظر، بخشی از تمایزات دینداری افراد در جامعه، با پاسخگویی به چگونگی رابطه میان پایگاه اقتصادی-اجتماعی آنها و دینداری‌شان قابل تبیین می‌شود.

در ایران پژوهش‌های کمی متعددی در زمینه رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری انجام شده که رویکردهای مختلفی داشته و گاه به نتایج مشابه یا متناقضی منجر شده‌اند و همین امر اعتماد به این نتایج و ارتباط بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری را به چالش کشیده است. مثلاً پژوهش‌های مرادی و خان‌محمدی (۱۳۹۹)، موسوی (۱۳۹۱)، زارع (۱۳۹۱)، کنگرلو (۱۳۹۰) و مزارعی (۱۳۸۹) بیان‌کننده آن هستند که بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری رابطه معناداری وجود ندارد. پژوهش‌های ظهرابی و همکاران (۱۳۹۶)، رحیمی و همکاران (۱۳۹۵)، میرزاپوری (۱۳۹۴)، خوش‌فر و ایلواری (۱۳۹۴)، نوروزی و فرهادیان (۱۳۹۳)، نیکخواه و ظهیری‌نیا (۱۳۹۲)، اسدی (۱۳۹۱)، رضادوست و همکاران (۱۳۹۰)، قاسمی ده‌چشمه (۱۳۹۰)، نصیری (۱۳۸۹)، مهدوی و همکاران (۱۳۸۹)، کشاورز و جهانگیری (۱۳۸۹)، کلاکی (۱۳۸۷)، بحری‌پور (۱۳۸۷)، جواهری (۱۳۸۶)، لهسایی‌زاده و همکاران (۱۳۸۳)، امیری (۱۳۸۳) و محمودی (۱۳۷۸) بیان‌کننده آن هستند که بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری رابطه معنادار و معکوسی (منفی) وجود دارد؛ یعنی با بالا رفتن پایگاه اقتصادی-اجتماعی افراد میزان دینداری آنها کاهش می‌یابد و به عکس؛ همچنین پژوهش‌های موسوی و همکاران (۱۳۹۸) و فتحی و همکاران (۱۳۹۵) بیان‌کننده آن هستند که بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری رابطه معنادار و مستقیمی (مثبت) وجود دارد؛ یعنی با بالا رفتن پایگاه اقتصادی-اجتماعی افراد میزان دینداری آنها نیز افزایش می‌یابد و با پایین رفتن پایگاه اقتصادی-اجتماعی افراد میزان دینداری آنها نیز کاهش می‌یابد.

بنابراین، با توجه به گستردگی و پراکندگی زمانی و مکانی مطالعات در این حوزه، لزوم انجام فراتحلیلی نظام‌مند و منسجم برای رسیدن به تصویری جامع‌تر و نیل به نقایص و کاستی‌های این حوزه و ارائه تصویر و چشم‌اندازی یکپارچه از یافته‌های علمی در این باره ضروری به نظر می‌رسد. براساس این، پرسش پژوهش حاضر این است که بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری چه رابطه‌ای وجود دارد؟ یا به‌دیگرسخن، اندازه اثر پایگاه اقتصادی-اجتماعی بر دینداری چقدر است؟

رویکردهای نظری

در این بخش، نخست، مفهوم پایگاه اقتصادی-اجتماعی به‌عنوان متغیر مستقل و سپس مفهوم دینداری به‌عنوان متغیر وابسته تعریف و سپس رابطه بین این دو متغیر در قالب رویکردهای نظری بررسی شده است.

پایگاه اقتصادی-اجتماعی

در جامعه‌شناسی دو دیدگاه کلی نظریه تضاد و نظریه کارکردگرایی در مورد ساختار طبقاتی جامعه و جایگاه فرد در سلسله‌مراتب اجتماعی وجود دارد. نظریه تضاد، جامعه را تقسیم شده به طبقات کاملاً جدا با شیوه زندگی متفاوت و منافع مقابل هم می‌بیند. درعین حال، برای اعضای هر طبقه ویژگی‌های مشابهی را منظور می‌کند؛ یعنی اعضای هر طبقه با هم وجوه مشترک بسیار و با اعضای طبقه دیگر فصل مشترک‌های کمی خواهد داشت؛ اما نظریه کارکردگرایی، قشربندی را بیشتر به صورت یک رتبه‌بندی از پایین به بالا و به صورت ادامه‌دار می‌بیند. مردم را در یک سلسله‌مراتب پیوسته طبقه‌بندی می‌کند. اصطلاح «پایگاه اقتصادی-اجتماعی»^۱ نیز غالباً در ارتباط با همین نظریه به کار می‌رود. جامعه‌شناسان کارکردگرا، معمولاً در پژوهش‌های تجربی مربوط به قشربندی اجتماعی جهت تعیین پایگاه فرد در سلسله‌مراتب اجتماعی، ترکیبی از درآمد، منزلت شغلی و تحصیلات را به عنوان ملاک و معیار سنجش به کار می‌برند که این شاخص ترکیبی، پایگاه اقتصادی-اجتماعی نام دارد. پس در تعریف پایگاه اقتصادی-اجتماعی باید گفت: شاخص فونکسیونالیستی تعیین جایگاه فرد در سلسله‌مراتب اجتماعی است (ملکی، ۱۳۷۵، ص ۱۵۲).

دینداری

اهمیت موضوع «دین»^۲ برای جامعه‌شناسان، نه فی‌نفسه، بلکه به تبع تأثیراتی است که بر حیات اجتماعی می‌گذارد یا می‌پذیرد. مخاطبان دین در بادی امر، اگرچه افراد هستند و تجلی نخستین آن در ایمان و تعلق خاطر فردی است، ولی دین مستعد آن است که به سرعت وجه اجتماعی بیابد (شجاعی زند، ۱۳۹۱، ص ۲۴). به لحاظ واژه‌شناسی، «دینداری»^۳ صفت مفهوم دین است و از این نظر بروز و تجلی آن به صورت نسبی است؛ یعنی مصداق قطعی و مطلق برای آن نمی‌توان معلوم کرد و به این لحاظ می‌توان گفت که دارای مراتبی است و بین دو وضعیت حداقلی و حداکثری جای می‌گیرد (میرسندسی، ۱۳۹۴، ص ۸۳).

هدف این پژوهش، ورود به ماهیت دین و چیستی دینداری نیست؛ ولی به اجمال و با مرور پژوهش‌های قبلی می‌توان ابعاد دین و دینداری را در وجوه اعتقادی، مناسکی، عاطفی، اخلاقی، اسطوره‌ای و... مطالعه کرد. در این پژوهش با الهام از مدل «گلاک و استارک»^۴ دینداری براساس

1. Socio – Economic Status

2. Religion

3. Religiosity

4. Glock & Stark

پنج بعد «اعتقادی»،^۱ «مناسکی»،^۲ «تجربی»،^۳ «دانشی»^۴ و «پیامدی»^۵ تعریف می‌شود. گرچه این تعریف از دینداری کامل نیست، اما مهم‌ترین ویژگی‌های دینداری را نشان می‌دهد و همچنین، این ابعاد در بیشتر پژوهش‌های موردبررسی در این فراتحلیل استفاده شده است. بنابراین، دینداری براساس باورهای دینی، شرکت در مناسک و انجام اعمال دینی، تجربه‌های دینی، اطلاعات دینی و پیامد التزام به دین در زندگی روزمره تعریف شده است.

پایگاه اقتصادی – اجتماعی و دینداری

یکی از عوامل اجتماعی تأثیرگذار بر دینداری افراد، پایگاه اقتصادی – اجتماعی آنهاست؛ به طوری که استارک و بین‌بریج می‌نویسند: افراد، گروه‌های دینی را متناسب با شرایط اجتماعی خودشان انتخاب می‌کنند؛ به عبارتی، با تغییر پایگاه، رویکرد و چگونگی دینداری در افراد دچار تغییر و دگرگونی می‌شود (کلاکی، ۱۳۸۷).

با توجه به اینکه هیچ نظریه‌ای درباره پایگاه اقتصادی – اجتماعی و دینداری در دست نیست و این اصطلاح بیشتر به‌عنوان مفهومی نظری مطرح شده است، فضای مفهومی را به‌سمت دیدگاه‌هایی مرتبط و همچنین نظریه‌هایی سوق داده‌ایم که به رابطه دین و قشربندی اجتماعی پرداخته‌اند. مارکس^۶ از جمله نخستین اندیشمندان است که به این مبحث پرداخته است. به نظر وی، دین به‌مثابه یک ایدئولوژی اساساً محصول یک جامعه طبقاتی است. دین هم محصول از خودبیگانگی و هم بیانگر منافع طبقاتی است (همیلتون، ۱۳۸۷، ص ۱۴۱). به‌گمان مارکس، تولید مبنای شکل‌بندی افکار مذهبی است؛ یعنی روند تغییر در ابزار و شیوه‌های تولیدی موجب تغییر در اعتقادات مذهبی در جامعه شده است. افراد با بهره‌گیری از شکل و شیوه خاص در عرصه تولیدی، به نوع خاصی از دینداری مبادرت می‌ورزند؛ به طوری که صاحبان یک نوع شغل خاص تولیدی، نوع خاصی از کنش‌ورزی دینی را برمی‌گزینند (میرزاپوری، ۱۳۹۴).

۱. بعد اعتقادی (Ideological) یا باورهای دینی که دربرگیرنده باورهایی است که انتظار می‌رود پیروان هر دین به آنها اعتقاد داشته باشند.

۲. بعد مناسکی (Ritualistic) یا اعمال دینی شامل اعمال دینی مشخصی مانند عبادت، نماز و... است که انتظار می‌رود پیروان در هر دین آنها را به‌جا بیاورند.

۳. بعد تجربی (Experimental) یا عاطفی که ناظر به عواطف، تصورات و احساسات پیروان یک دین به وجودی ربوبی همچون خدا یا واقعیتی غایی و قدرتی متعالی است.

۴. بعد فکری (Intellectual) یا دانشی که شامل اطلاعات و دانسته‌های بنیادی در مورد معتقدات هر دین است و انتظار می‌رود پیروان هر دینی آنها را بدانند.

۵. بعد پیامدی (Consequential) یا آثار (Statk & Glock, 1965, 20-21).

6. Karl Marx

تحلیلی‌ترین بحث‌ها در این زمینه از آن ماکس وبر^۱ است. او در مطالعه مسیحیت، یهودیت، اسلام، هندوئیسم، بودائیسم و کنفوسیوس‌سیسم چنین نتیجه می‌گیرد که روابط روشن و قابل مشاهده‌ای بین پایگاه اجتماعی و تمایل به پذیرش جهان‌بینی‌های دینی متفاوت وجود دارد؛ اما نمی‌توان نگرش مذهبی را به‌سادگی با توجه به قشربندی اجتماعی تعیین نمود (ادی،^۲ ۱۹۶۶، ص ۹۶). وبر پایگاه اجتماعی را زمینه‌ساز پذیرش و رواج انواع خاصی از ادیان می‌داند. از نظر او طبقات بالای اجتماعی که رضایت بیشتری از زندگی دارند، به ادیان شادتر و اجتماعی‌تر رغبت دارند؛ در حالی که گرایش طبقات پایین به سوی ادیان آخرت‌گرا، منجیانه و توجیه‌گر رنج بیشتر است (۱۳۸۴، ص ۳۰۷-۳۱۱).

یواخیم واخ^۳ در زمینه ارتباط دین و موقعیت اجتماعی می‌نویسد: در مرحله اول، این دین عینی است که تحت تأثیر تفاوت‌های اجتماعی مانند شغل، مرتبه و مال قرار می‌گیرد و این تفاوت‌ها بلافاصله دین ذهنی را تحت الشعاع خود قرار نمی‌دهند. به‌دیگرسخن، دو نفر که در یک ناحیه زندگی می‌کنند و در یک اجتماع دینی هستند، اما در حرفه و مرتبه یا ثروت متفاوت‌اند، ممکن است تجربه دینی یکسانی داشته باشند؛ اما اعتقاد خود را به شکل متفاوت نشان دهند و به انجمن‌های متفاوت دینی تعلق داشته باشند و به‌عبارتی، دین عینی متفاوتی داشته باشند. واخ همچنین معتقد است که بین وضعیت اجتماعی مردم عادی و بی‌تکلف و سادگی اعتقاد و اعمال مربوط به پرستش آنها هماهنگی و تناسب وجود دارد؛ در حالی که مردم مرفه بیشتر تمایل دارند با آیین‌های دینی پیچیده‌تر و پرخرج‌تری امور عبادی خود را برپا کنند (۱۳۸۹، ص ۲۳۹-۲۴۰).

نورس و اینگلهارت^۴ در این زمینه معتقدند که ملل ثروتمند و فقیر جهان از جهت سطح توسعه انسانی پایدار و نابرابری اجتماعی اقتصادی و در نتیجه از جهت شرایط اصلی زندگی، امنیت انسانی و آسیب‌پذیری در برابر خطرها، بسیار با هم متفاوت‌اند (۱۳۸۹، ص ۳۳). آنها پیش‌بینی می‌کنند که جوامع پیشاصنعتی فقیر که بیش از همه در برابر تهدید بلایای طبیعی و مخاطرات اجتماعی آسیب‌پذیر هستند، بیش از دیگر جوامع بر اهمیت اساسی دین تأکید کنند و در مقابل، ملل جوامع پساصنعتی مرفه که در سطح بالاتری از امنیت طبیعی و اجتماعی زندگی می‌کنند، اهمیت کمتری به دین بدهند (همان، ص ۵۳).

1. Max Weber

2. Odea

3. Joachim wach

4. Norris and Inglehart

هالامی و آرچیل^۱ در بررسی تأثیر پایگاه اقتصادی - اجتماعی بر نگرش‌های دینی استدلال می‌کنند که تأثیر تفاوت طبقاتی در مذهب هم کیفی و هم کمی است. آنها به تأثیر خانواده بر روی اعضاء توجه خاصی دارند و معتقدند که تأثیر والدین بر روی دیدگاه‌های مذهبی فرزندان در مقایسه با نگرش‌های سیاسی یا فعالیت‌های ورزشی و تفریحی آنها بیشتر است. همچنین، والدین در مقایسه با مدارس ویژه مذهبی بر روی نگرش‌های دینی فرزندان تأثیر بیشتری می‌گذارند. مهم‌ترین راهی که از طریق آن والدین می‌توانند بر فرزندان از نظر مذهبی تأثیر بگذارند این است که آنها فرزندان را در محیط خانه با مذهب درگیر کنند و آنها را به کلیسا و عبادتگاه و صومعه ببرند و حتی آنها را در مراسم و مناسک مذهبی شرکت بدهند (هالامی و آرچیل، ۱۹۹۷، ص ۹۸-۱۰۳).

اشنایدر^۲ معتقد است شیوه تفکر مردم درباره قلمرو روحانی و مفهوم‌سازی قدرت‌ها و فرایندهای آن به‌طور قطع تحت تأثیر جهانی است که در آن زندگی می‌کنند. اُدی به تأثیر شرایط زندگی منتج از قشر بندی جوامع بر گرایش‌های دینی انسان‌ها تأکید می‌کند و معتقد است که هر چه سطح محرومیت و ناکامی بیشتر باشد، دینداری قوی‌تر و متعالی‌تر می‌شود. سلزنیک^۳ می‌نویسند: اگرچه فقیر و غنی، تحصیل‌کرده و بی‌سواد، اعضای یک آیین هستند، اما زیر سقف‌های متفاوتی عبادت می‌کنند (افروغ، ۱۳۷۹، ص ۵۹).

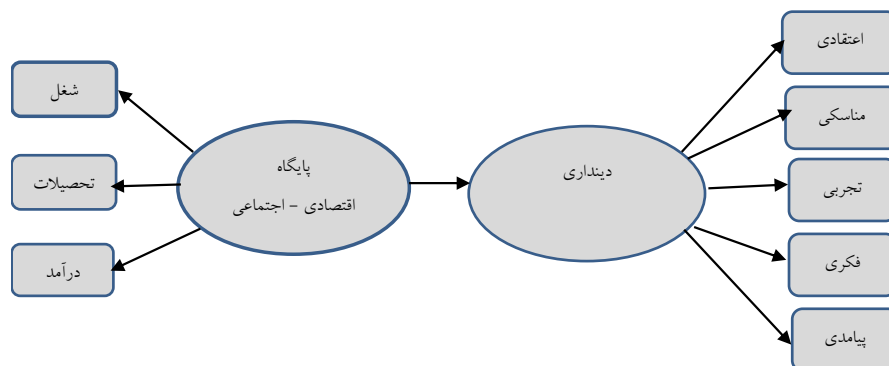
ایتزن و همکاران^۴ معتقد است گرایش‌های دینی در واقع، پاسخی به تحولات اساسی در جامعه است و لذا قائل به پیوندی قوی بین عقاید دینی و عقاید دنیایی است. وی معتقد است که اعضای طبقه پایین عموماً دیدی ساده نسبت به جهان دارند و انسان در نظر آنها توانایی چندانی ندارد و لذا بیشتر تقدیرگرا هستند. به همین ترتیب در حوزه دین، تمایل دینی این طبقات کمتر «این‌دنیایی» و بیشتر «آن‌جهانی» و قدسی است. دین قسمت بیشتری از زندگی آنها را در مقایسه با طبقات بالا اشغال می‌کند و علت حضور آنها در کلیسا بیشتر به دلایل دینی است و به باورهای بنیادین مطرح شده در کتاب مقدس قویاً اعتقاد دارند و همچنین، به پیوستن به فرقه‌ها و دوری جستن از مراسم رسمی دینی تمایل زیادی دارند (۲۰۱۷، ص ۲۷۵). بنابراین، براساس دیدگاه‌ها و نظریه‌های مطرح شده، پایگاه اقتصادی - اجتماعی به‌عنوان یکی از متغیرهای اساسی و تأثیرگذار بر دینداری است؛ به طوری که می‌توان رابطه بین این دو متغیر را در قالب مدل نظری ذیل خلاصه کرد:

1. Hallhami and Argyle

2. Schneider

3. Selznick

4. Eitzen

شکل ۱. مدل نظری پژوهش

روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی، از نظر روش گردآوری داده‌ها، کتابخانه‌ای و از نظر روش تحلیلی از نوع «فرا تحلیل»^۱ است. اصطلاح فرا تحلیل برای نخستین بار در سال ۱۹۷۶ توسط جین گلاس^۲ در انجمن پژوهشی آموزشی آمریکا به کار برده شد. فراتحلیل را هنر ترکیب تحقیقات و تحلیل تحلیل‌ها می‌نامند و آن را به مثابه ترکیب نتایج از مطالعات مستقل به منظور منسجم کردن یافته‌های آن تعریف می‌کنند. یک فراتحلیل از گروهی از مطالعات با فرضیه‌های مشترک یا تعریف عملیاتی مشترک از متغیرهای مستقل و وابسته تشکیل شده است (گلاس، ۱۹۷۶، ص ۳). در فراتحلیل، ادبیات موضوع از منابع مکتوب، بررسی نظام‌مند می‌شوند تا مشخص شود که بر مبنای تحقیقات گذشته، اثر یک متغیر روی متغیر دیگر چقدر است. این روش، مشابه «تحقیقات میان‌بخشی»^۳ است که در آن موضوع مورد مطالعه به جای افراد، نتایج تحقیقات گذشته است و فقط در تحقیقات کمی اعم از همبستگی، آزمایشی و شبه آزمایشی به کار می‌رود (قربانی‌زاده، ۱۳۹۳، ص ۲۵).

جامعه آماری این پژوهش را تمامی تحقیقات علمی و پژوهشی انجام شده در ایران در زمینه بررسی رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری از سال ۱۳۸۳ تا ۱۳۹۹ تشکیل داده است که در یکی از پایگاه‌های اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی،^۴ پایگاه مجلات تخصصی نور،^۵ پایگاه اطلاعات نشریات کشور،^۶ پایگاه مرکز اسناد و مدارک علمی ایران^۷ نمایه شده‌اند. ملاک گزینش

1. Meta Analysis
2. Gene Glass
3. Cross-Sectional Study
4. Sid
5. Noormags
6. Magiran
7. Irandoc

پژوهش‌های موردبررسی عبارت‌اند از: ۱. پژوهش در ایران و به روش کمی انجام شده باشد؛ ۲. در پژوهش مربوطه، پایگاه اقتصادی-اجتماعی به‌عنوان متغیر مستقل و دینداری به‌عنوان متغیر وابسته به کار رفته باشد؛ ۳. اطلاعات مربوط به ضریب همبستگی، سطح معناداری، حجم نمونه و شیوه نمونه‌گیری، در پژوهش موردبررسی مشخص شده باشد؛ ۴. اعتبار و پایایی پژوهش‌های موردبررسی، حداقل توسط سه داور تأیید شده باشند (برای رعایت این مورد، صرفاً مقالاتی با درجه اعتبار علمی - پژوهشی و یا پایان‌نامه‌های دفاع شده در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری مورد استفاده قرار گرفته‌اند). با این اوصاف، از میان ۲۶ پژوهش مرتبط، ۱۶ پژوهش (پنج پایان‌نامه کارشناسی ارشد و یازده مقاله علمی-پژوهشی) که شرایط و ملاک‌های انتخاب را داشتند، جهت ترکیب کمی نتایج و به دست آوردن نتیجه واحد احصاء شدند. سپس هریک از پژوهش‌ها کدبندی شدند؛ به این صورت که فهرستی از اطلاعات عمومی (شامل نام نویسندگان، سال انتشار، جامعه آماری، حجم نمونه و شیوه نمونه‌گیری) و اطلاعاتی در مورد متغیرهای پژوهش (شامل ضریب همبستگی و سطح معناداری) استخراج و در نرم‌افزار جامع فراتحلیل (CMA)^۱ وارد شدند.

روش اصلی فراتحلیل مبتنی بر ترکیب نتایج است که معمولاً پس از تبدیل آماره‌ها به شاخص (F) و برآورد «اندازه اثر»^۲ استفاده می‌شود. برای تحلیل استنباطی داده‌ها ابتدا به کمک «نمودار قیفی»^۳ «روش همبستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار»^۴ و « N ایمن از خطای روزنتال»^۵ به بررسی خطای (سوگیری) انتشار و با کمک آزمون Q به بررسی همگونی/ناهمگونی پژوهش‌ها پرداخته و سپس با توجه به ناهمگونی بین پژوهش‌های موردبررسی، مدل اثرات تصادفی برای ترکیب نتایج و رسیدن به اندازه اثر استفاده شد. برای تفسیر نتایج نیز از سیستم تفسیری کوهن استفاده شده است. در جدول شماره ۱، خلاصه اطلاعات مربوط به پژوهش‌های مختلف پیرامون رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری نمایش داده شده است.

-
1. Comprehensive Meta Analysis
 2. Effect Size
 3. Funnel Plot
 4. Begg & Mazumdar Rank Correlation Method
 5. Rosenthal's Fail-Safe N Test

جدول ۱. خلاصه اطلاعات جمع‌آوری شده برای فراتحلیل

ردیف	عنوان پژوهش	نویسندگان / سال پژوهش	جامعه آماری	حجم نمونه	شیوه نمونه‌گیری	ضریب همبستگی	سطح معناداری
۱	تبیین فرهنگی-اجتماعی پابیندی جوانان تهرانی به ارزش‌های دینی	موسوی و همکاران (۱۳۹۸)	جوانان ۱۸-۳۳ ساله مناطق ۲۲ گانه تهران	۳۴۶	تصادفی چندمرحله‌ای	۰/۵۶۰	۰/۰۰۱
۲	بررسی عوامل مؤثر بر میزان دینداری	فتحی و همکاران (۱۳۹۵)	جوانان ۱۵-۲۹ ساله شهر سنج	۴۰۰	تصادفی ساده	۰/۰۹۹	۰/۰۴۹
۳	سنجش میزان برخورداری دانشجویان از شاخص‌های دینداری و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن	رحیمی و همکاران (۱۳۹۵)	دانشجویان دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات تهران	۳۷۵	تصادفی و سهمیه‌ای	--/۱۸۷	۰/۰۰۳
۴	بررسی تأثیر پایگاه اقتصادی-اجتماعی والدین بر دینداری فرزندان	میرزایی (۱۳۹۴)	دانش آموزان مقطع پیش‌دانشگاهی شهر شیراز	۳۳۹	طبقه‌ای متناسب	--/۲۰۱	۰/۰۰۰
۵	بررسی عوامل مؤثر بر دینداری	خوش‌فر، ایلواری (۱۳۹۴)	زنان متأهل ساکن شهر گرگان	۳۶۰	تصادفی چندمرحله‌ای	--/۲۰۰	۰/۰۰۵
۶	بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر دینداری جوانان	نوروزی و فرهادیان (۱۳۹۳)	دانشجویان دانشگاه آزاد تهران واحد شمال	۳۳۱	تصادفی ساده	--/۱۴۰	۰/۰۰۹
۷	بررسی میزان پابیندی دینی دانشجویان دانشگاه هرمزگان و عوامل مؤثر بر آن	نیکخواه، ظهیری‌نیا (۱۳۹۲)	دانشجویان دانشگاه هرمزگان	۳۹۸	طبقه‌ای متناسب و تصادفی ساده	--/۱۷۰	۰/۰۰۰
۸	بررسی رابطه سرمایه اقتصادی خانواده با میزان دینداری جوانان	اسدی (۱۳۹۱)	جوانان ۱۵-۲۹ ساله شهر تهران	۳۷۸	تصادفی ساده	--/۲۱۴	۰/۰۱۲
۹	بررسی وضعیت دینداری نوجوانان و جوانان استان چهارمحال و بختیاری	قاسمی ده چشمه (۱۳۹۰)	نوجوانان و جوانان ۱۵-۲۴ ساله ساکن در مناطق شهری استان چ و ب	۲۹۰	تصادفی مطبق متناسب	--/۱۳۵	۰/۰۵۰
۱۰	بررسی جامعه‌شناسی برخی از عوامل مؤثر بر میزان دینداری	رضادوست و همکاران (۱۳۹۰)	دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز	۴۰۰	طبقه‌ای	--/۱۳۲	۰/۰۰۸
۱۱	میزان دینداری دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد و عوامل مؤثر بر آن	نصیری (۱۳۸۹)	دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد	۲۰۰	تصادفی ساده	--/۵۷۰	۰/۰۰۰

ردیف	عنوان پژوهش	نویسندگان / سال پژوهش	جامعه آماری	حجم نمونه	شیوه نمونه‌گیری	ضریب همبستگی	سطح معناداری
۱۲	شناسایی میزان دینداری و مقایسه آن در گروه‌های متفاوت شهروندان تهرانی	مه‌دوی و همکاران (۱۳۸۹)	تمامی شهروندان تهرانی در سال ۱۳۸۸	۳۹۱	خوشه‌ای و طبقه‌بندی نامتناسب	--/۱۵۴	۰/۰۰۲
۱۳	بررسی مقایسه میزان تدین جوانان و ابعاد آن در سه پایگاه اجتماعی بالا، متوسط و پایین	کلاکی (۱۳۸۷)	جوانان ۱۵-۲۹ شهر جویبار	۳۷۶	سهمیه‌ای	--/۲۱۸	۰/۰۰۰
۱۴	بررسی تأثیر پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانشجویان بر میزان دینداری آنان	بحری‌پور (۱۳۸۷)	دانشجویان دانشگاه کاشان	۳۶۲	سهمیه‌ای	--/۶۰۵	۰/۰۰۰
۱۵	بررسی تأثیر پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانشجویان بر گرایش‌ها و رفتار آنان	جوهری (۱۳۸۶)	دانشجویان بیست دانشگاه دولتی کشور	۱۵۲۲	خوشه‌ای دومرحله‌ای	--/۱۹۵	۰/۰۰۰
۱۶	بررسی جامعه‌شناختی تأثیر پایگاه اقتصادی-اجتماعی و جنسیت بر دینداری جوانان	امیری (۱۳۸۳)	دانشجویان دانشگاه شیراز	۳۸۸	لایه‌ای	--/۱۴۳	۰/۰۱۱

یافته‌ها

الف) یافته‌های توصیفی

در جدول شماره ۲، ضمن برآورد اندازه اثر تفکیکی پژوهش‌های برگزیده مبتنی بر یک مقیاس مشترک، اثرات ترکیبی نیز در قالب «مدل اثرات ثابت»^۱ و «مدل اثرات تصادفی»^۲ مشخص شده است.

1 .Fixed Effects Model

2 .Random Effects Model

در مدل با اثرات ثابت، فرض بر این است که همه تفاوت‌ها بین اندازه‌های اثر مشاهده‌شده در مطالعات مختلف، صرفاً ناشی از خطای نمونه‌گیری است؛ اما در مدل با اثرات تصادفی، فرض بر این است که تفاوت بین اندازه‌های اثر مطالعات مختلف صرفاً ناشی از خطای نمونه‌گیری نیست؛ بلکه ناشی از عوامل دیگری مانند خطای اندازه‌گیری و تفاوت‌های ذاتی بین تحقیقات نیز هست (هومن، ۱۳۸۷، ص ۱۲۶).

جدول ۲. خلاصه اطلاعات مربوط به فراتحلیل بر روی پژوهش‌های نمونه

ردیف	نویسندگان / سال پژوهش	اندازه اثر	حد پایین	حد بالا	Value-Z	Value-P
۱	موسوی و همکاران (۱۳۹۸)	۰/۵۶۰	۰/۴۸۳	۰/۶۲۸	۱۱/۷۲۰	۰/۰۰۰
۲	فتحی و همکاران (۱۳۹۵)	۰/۰۹۹	۰/۰۰۱	۰/۱۹۵	۱/۹۷۹	۰/۰۴۸
۳	رحیمی و همکاران (۱۳۹۵)	-۰/۱۸۷	-۰/۲۸۳	-۰/۰۸۷	-۳/۶۵۰	۰/۰۰۰
۴	میرزاییوری (۱۳۹۴)	-۰/۲۰۱	-۰/۳۰۱	-۰/۰۹۷	-۳/۷۳۵	۰/۰۰۰
۵	خوش فر، ایلواری (۱۳۹۴)	-۰/۲۰۰	-۰/۲۹۷	-۰/۰۹۹	-۳/۸۳۱	۰/۰۰۰
۶	نوروزی و فرهادیان (۱۳۹۳)	-۰/۱۴۰	-۰/۲۴۴	-۰/۰۳۳	-۲/۵۵۲	۰/۰۱۱
۷	نیکخواه، ظهیری‌نیا (۱۳۹۲)	-۰/۱۷۰	-۰/۲۶۴	-۰/۰۷۳	-۳/۴۱۲	۰/۰۰۱
۸	اسدی (۱۳۹۱)	-۰/۲۱۴	-۰/۳۰۸	-۰/۱۱۶	-۴/۲۰۹	۰/۰۰۰
۹	قاسمی ده‌چشمه (۱۳۹۰)	-۰/۱۲۵	-۰/۲۶۴	-۰/۰۲۰	-۲/۳۰۱	۰/۰۲۱
۱۰	رضادوست و همکاران (۱۳۹۰)	-۰/۱۳۲	-۰/۲۷۷	-۰/۰۳۴	-۲/۶۴۶	۰/۰۰۸
۱۱	نصیری (۱۳۸۹)	-۰/۵۷۰	-۰/۶۵۷	-۰/۴۶۸	-۹/۰۸۸	۰/۰۰۰
۱۲	مهدوی و همکاران (۱۳۸۹)	-۰/۱۵۴	-۰/۲۴۹	-۰/۰۵۶	-۳/۰۵۸	۰/۰۰۲
۱۳	کلای (۱۳۸۷)	-۰/۲۱۸	-۰/۳۱۲	-۰/۱۱۹	-۴/۲۷۹	۰/۰۰۰
۱۴	بحری پور (۱۳۸۷)	-۰/۶۰۵	-۰/۶۶۷	-۰/۵۳۵	-۱۳/۲۸۲	۰/۰۰۰
۱۵	جواهری (۱۳۸۶)	-۰/۱۹۵	-۰/۲۴۳	-۰/۱۴۶	-۷/۶۹۹	۰/۰۰۰
۱۶	امیری (۱۳۸۳)	-۰/۱۴۳	-۰/۲۳۹	-۰/۰۴۴	-۲/۸۲۵	۰/۰۰۵
	اثرات ترکیبی ثابت	-۰/۱۶۳	-۰/۱۸۶	-۰/۱۴۰	-۱۳/۵۶۹	۰/۰۰۰
	اثرات ترکیبی تصادفی	-۰/۱۶۸	-۰/۲۸۶	-۰/۰۴۵	-۲/۶۵۸	۰/۰۰۸

براساس جدول یادشده، اندازه اثر همه پژوهش‌های موردبررسی، با اطمینان ۹۵ درصد و سطح خطای کوچک‌تر از ۰/۰۵ معنادار است. بزرگ‌ترین مقدار اندازه اثر (۰/۶۰۵-) مربوط به مطالعه بحری‌پور (۱۳۸۷) و کوچک‌ترین مقدار اندازه اثر (۰/۰۹۹-) مربوط به مطالعه فتحی و همکاران (۱۳۹۵) است. همچنین، هر دو مدل اثرات ثابت و تصادفی در سطح خطای کوچک‌تر از ۰/۰۵ معنادار هستند.

ب) یافته‌های استنباطی

در اجرای روش فراتحلیل، ابتدا توجه به مهم‌ترین چالش‌ها و مسائل بحث‌برانگیز (سوگیری انتشار و همگونی/ناهمگونی پژوهش‌ها) و سپس تعیین اندازه اثر ضروری است.

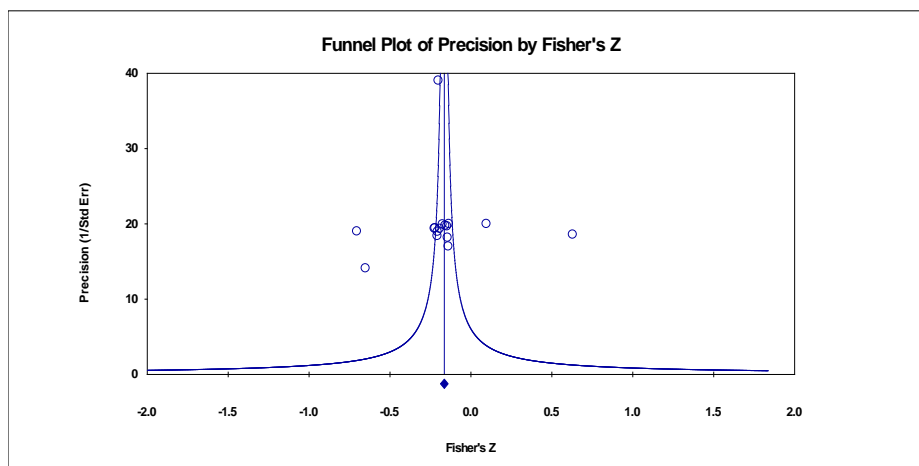
۱. بررسی سوگیری انتشار

سوگیری، اریب یا تورش^۱ اشاره به برآورد بالاتر یا پایین‌تر از مقدار اثر واقعی دارد. تحقیق فراتحلیل

1. Bias

در معرض سوگیری‌های متعددی از جمله «سوگیری انتشار»^۱ قرار دارد. سوگیری انتشار، معمولاً ناشی از این موارد است: چاپ و انتشار پژوهش‌های دارای معناداری مثبت، عدم چاپ و انتشار پژوهش‌های دارای معناداری منفی، عدم توجه و مراجعه پژوهشگر به پایگاه‌های علمی معتبر، وزن دادن به نتایج همه پژوهش‌های مربوط به بررسی یک پرسش واحد به‌طور یکسان در حالی که ممکن است میان آنها از لحاظ کیفی تفاوت فاحشی وجود داشته باشد.

فرا تحلیل‌هایی معتبر هستند که سوگیری انتشار نداشته باشند. به‌منظور ارزیابی و تشخیص سوگیری انتشار از نمودار کیفی استفاده می‌شود. نمودار کیفی، نموداری است که پراکندگی داده‌ها حول محور میانگین اندازه اثر را نشان می‌دهد. متقارن بودن نمودار کیفی بر عدم سوگیری انتشار و نامتقارن بودن آن بر وجود سوگیری انتشار دلالت دارد. در نمودار کیفی، پژوهش‌ها با اندازه اثر بزرگ‌تر در بالای نمودار ظاهر می‌شوند و تمایل به تشکیل خوشه در مجاورت میانگین اندازه اثر را دارند و پژوهش‌ها با اندازه اثر کوچک‌تر در پایین نمودار ظاهر می‌شوند و پراکندگی مقادیر آنها زیادتر است. شکل شماره ۲ نشان می‌دهد تمامی داده‌های این پژوهش - به‌استثنای یک داده - در میانه نمودار قرار گرفته‌اند. بنابراین، نمودار از تقارن نسبی برخوردار است؛ اما نمی‌توان قضاوت صریحی در مورد عدم سوگیری انتشار ارائه داد و برای اطمینان بیشتر باید از آزمون‌های مربوطه (آزمون همبستگی بگ و مزومدار و N ایمن از خطای روزنتال) استفاده کرد.

شکل ۲. نمودار کیفی جهت بررسی سوگیری انتشار

1. Publication Bias

آزمون همبستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار، همبستگی رتبه‌ای (تاو کندال) بین اندازه اثر استاندارد و واریانس (یا خطای استاندارد) این اثرات را گزارش می‌کند. ضریب همبستگی تاو، تا حد زیادی همانند هر نوع همبستگی دیگر تفسیر می‌شود که در آن مقدار صفر دال بر نبود رابطه بین اندازه اثر و دقت مطالعه است و انحراف از صفر از وجود رابطه حکایت می‌کند و در صورتی که سطح معناداری این آزمون بزرگ‌تر از $0/05$ باشد، فرض تقارن داده‌ها و عدم سوگیری انتشار تأیید می‌شود. با توجه به اطلاعات جدول شماره ۳، مقدار تاو کندال برابر با $(-0/066)$ و سطح معناداری برابر با $(0/718)$ است. بنابراین، از سویی بین اندازه اثر و دقت مطالعه رابطه وجود دارد و از سوی دیگر، فرض متقارن بودن داده‌ها و عدم سوگیری انتشار تأیید می‌شود.

جدول ۳. نتایج بررسی آزمون همبستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار

مقدار ضریب تاو کندال (Tau)	$Value - Z$	سطح معناداری ($Value - P$)
$-0/066$	$0/360$	$0/718$

آزمون N ایمن از خطای روزنتال، تعداد مطالعات گم شده (با میانگین اثر برابر صفر) یعنی تعداد مطالعات مؤید فرضیه صفر را پیشنهاد می‌کند که باید به تحلیل اضافه شود و از لحاظ آماری یک اثر کلی غیر معنادار به دست داده و نتیجه را تغییر دهد. با نگاهی به جدول شماره ۴ می‌توان دریافت که باید تعداد ۷۱۲ مطالعه دیگر بررسی شود تا مقدار P دو دامنه ترکیب شده از $0/05$ تجاوز نکند؛ یعنی باید ۷۱۲ مطالعه دیگر انجام شود تا در نتایج نهایی محاسبات و تحلیل‌ها خطایی رخ دهد و این نتیجه حاکی از دقت و صحت بالای اطلاعات و نتایج به دست آمده از این پژوهش است.

جدول ۴. محاسبات N ایمن از خطا

مقدار	شاخص
$-13/216$	مقدار Z برای مطالعات مشاهده شده
$0/000$	مقدار P برای مطالعات مشاهده شده
$0/050$	آلفا
۲	باقیمانده
$1/959$	Z برای آلفا
۱۶	تعداد مطالعات مشاهده شده
۷۱۲	تعداد مطالعات گم شده‌ای که مقدار P را به آلفا می‌رساند

۲. بررسی همگونی / ناهمگونی پژوهش‌ها

ناهمگونی^۱ عبارت از تفاوت بین نتایج پژوهش‌هاست. ناهمگونی به دلایلی از جمله تفاوت در معیار شناسایی و انتخاب پژوهش‌ها، تفاوت در نوع مداخله و فاصله زمانی پژوهش‌ها، تفاوت در کیفیت، روش‌شناسی و تصادفی و غیر تصادفی بودن پژوهش‌ها ایجاد می‌شود (قربانی‌زاده، ۱۳۹۳، ص ۵۴).

برای تشخیص ناهمگونی از آزمون Q استفاده می‌شود. نتایج حاصل از آزمون $Q (P < 0.01)$ و $Q = 40.1/204$ در جدول شماره ۵ نمایش داده شده است. با توجه به اطلاعات این جدول، با اطمینان ۹۹ درصد، فرض صفر (H_0) مبنی بر همگونی پژوهش‌های مورد مطالعه رد و فرض خلاف (H_1) مبنی بر ناهمگونی پژوهش‌ها تأیید می‌شود. به‌دیگر سخن، معنادار بودن آزمون Q نشان‌دهنده وجود ناهمگونی در پژوهش‌های مورد بررسی است. اما از آنجاکه این آزمون در بیشتر موارد دارای قدرت کمتری است و ما را در رد فرض صفر (H_0) دچار اشتباه می‌کند، از آماره دیگری به نام شاخص مجذور آی (I^2) استفاده می‌شود. این شاخص، عبارت از نسبت واریانس است که به علت ناهمگونی (نه به علت شانس) ایجاد شده است. دامنه تغییرات آن از ۰ تا ۱۰۰ درصد است. هرچه مقدار آن به ۱۰۰ درصد نزدیک‌تر باشد، نشان‌دهنده ناهمگونی بیشتر پژوهش‌های مورد مطالعه است.

نتایج حاصل از I^2 مؤید این مطلب است که تقریباً ۹۷ درصد از کل واریانس موجود در اندازه اثر، مربوط به واریانس بین پژوهش‌ها (ناهمگونی) و ۳ درصد بقیه، مربوط به واریانس درون پژوهش‌ها (خطای نمونه‌گیری) است. بنابراین، تفسیر اندازه اثر با مدل اثرات ثابت پذیرفتنی نیست و باید از مدل اثرات تصادفی استفاده کرد. همچنین، باید با استفاده از شناسایی «متغیرهای تعدیل‌کننده»،^۲ ناهمگونی‌ها را بررسی کرد.

جدول ۵. نتایج آزمون Q

مقدار آزمون Q	درجه آزادی (Df)	سطح معناداری (P -Value)	I^2 Squared
۴۰.۱/۲۰۴	۱۵	۰/۰۰۰	۹۶/۲۶۱

1. Heterogeneity

2. Moderator Variable

متغیر تعدیل‌کننده، متغیر مستقلی است که نقش ثانویه دارد و پژوهشگر مایل است اثر آن را در فرایند آزمون فرضیه، در کنار متغیر مستقل، مطالعه کند (دلاور، ۱۳۷۸، ص ۴۲).

برخی از ناهمگونی‌های موجود در پژوهش‌های مورد مطالعه در جدول شماره ۶ قابل مشاهده است.

جدول ۶. ناهمگونی در نتایج پژوهش‌های مورد مطالعه

ردیف	نویسندگان / سال پژوهش	رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری	نتیجه پژوهش
۱	موسوی و همکاران (۱۳۹۸)	معنادار و مستقیم	با بالا رفتن پایگاه اقتصادی-اجتماعی جوانان میزان دینداری آنها افزایش می‌یابد و با پایین رفتن پایگاه اقتصادی-اجتماعی جوانان میزان دینداری آنها کاهش می‌یابد.
۲	فتحی و همکاران (۱۳۹۵)	معنادار و مستقیم	با بالا رفتن پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانشجویان میزان دینداری آنها کاهش می‌یابد و با پایین رفتن پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانشجویان میزان دینداری آنها افزایش می‌یابد.
۳	رحیمی و همکاران (۱۳۹۵)	معنادار و معکوس	بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی والدین و میزان دینداری فرزندان آنها در ابعاد مختلف دینداری (به جز بعد اخلاقی) رابطه معنادار و معکوسی وجود دارد. همچنین پایگاه اقتصادی-اجتماعی والدین بیشترین همبستگی معکوس را با بعد تکلیفی دینداری فرزندان دارد.
۴	میرزاپوری (۱۳۹۴)	معنادار و معکوس	بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی زنان و میزان دینداری آنها رابطه معنادار و معکوسی وجود دارد.
۵	خوش فر. ایلواری (۱۳۹۴)	معنادار و معکوس	بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی جوانان و میزان دینداری آنها رابطه معنادار و معکوسی وجود دارد.
۶	نوروزی و فرهادیان (۱۳۹۳)	معنادار و معکوس	بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانشجویان (به استثنای شغل پدر) و میزان دینداری آنها رابطه معنادار و معکوسی وجود دارد.
۷	نیکخواه، ظهیری‌نیا (۱۳۹۲)	معنادار و معکوس	بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی جوانان و میزان دینداری آنها رابطه معنادار و معکوسی وجود دارد. همچنین پایگاه اقتصادی-اجتماعی جوانان بیشترین همبستگی معکوس را با بعد اخلاقی دینداری دارد.
۸	اسدی (۱۳۹۱)	معنادار و معکوس	پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانشجویان با دانش دینی و میزان مشارکت آنها در مناسک دینی رابطه معنادار و معکوسی دارد ولی با اعتقاد دینی آنها رابطه معناداری ندارد. همچنین پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانشجویان بیشترین همبستگی معکوس را با بعد مناسکی (مناسک جمعی) دینداری دارد.
۹	رضادوست و همکاران (۱۳۹۰)	معنادار و معکوس	پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانشجویان بیشترین همبستگی معکوس را با بعد تجربی دینداری دارد.
۱۰	نصیری (۱۳۸۹)	معنادار و معکوس	بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی شهروندان تهرانی و میزان دینداری آنها رابطه معنادار و معکوسی وجود دارد.
۱۱	مهدوی و همکاران (۱۳۸۹)	معنادار و معکوس	

ردیف	نویسندگان / سال پژوهش	رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری	نتیجه پژوهش
۱۲	کلاکی (۱۳۸۷)	معنادار و معکوس	میزان تدین جوانان با پایگاه اقتصادی-اجتماعی پایین و متوسط در همه ابعاد دینداری (گرایش دینی، مناسک دینی، پیامد دینی و تجربه دینی) بیش از میزان تدین جوانان با پایگاه اقتصادی-اجتماعی بالا است.
۱۳	بحری پور (۱۳۸۷)	معنادار و معکوس	میزان پاییندنی دانشجویان نسبت به هر یک از ابعاد دینداری (اعتقادی، تجربی، پیامدی و مناسکی) بر اساس پایگاه اقتصادی-اجتماعی آنها متفاوت است.
۱۴	جواهری (۱۳۸۶)	معنادار و معکوس	دانشجویان دارای پایگاه اقتصادی-اجتماعی بالا، خودشان و والدینشان از حیث پاییندنیهای دینی در مرتبه ضعیفتری قرار دارند (عرفی شدن). و به عکس، دانشجویان دارای پایگاه اقتصادی-اجتماعی پایین، خودشان و والدینشان دارای پاییندنی قویتری هستند (دین‌گرایی).
۱۵	امیری (۱۳۸۳)	معنادار و معکوس	میزان تحصیلات مادر و هزینه خانواده بیشترین تأثیر را بر میزان دینداری دانشجویان دارد. همچنین پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانشجویان بیشترین همبستگی معکوس را با بعد مناسکی دینداری دارد.
۱۶	مرادی و خان‌محمدی (۱۳۹۹)	غیر معنادار	بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانشجویان و میزان دینداری آنها رابطه معناداری وجود ندارد.
۱۷	موسوی (۱۳۹۱)	غیر معنادار	
۱۸	زارع (۱۳۹۱)	غیر معنادار	
۱۹	کنگرلو (۱۳۹۰)	غیر معنادار	
۲۰	مزارعی (۱۳۸۹)	غیر معنادار	

۳. اندازه اثر

پس از بررسی‌های انجام شده، این نتیجه حاصل شد که باید از مدل اثرات تصادفی برای گزارش اندازه اثر استفاده کرد. جدول شماره ۷، اندازه اثر را براساس مدل اثرات تصادفی نشان می‌دهد. اطلاعات این جدول بیان می‌کند که میانگین اندازه اثر پایگاه اقتصادی-اجتماعی بر دینداری در نمونه مورد پژوهش معادل (۰/۱۶۸-) است. از آنجاکه اندازه اثر برآورد شده در محدوده اطمینان است، بنابراین می‌توان گفت پایگاه اقتصادی-اجتماعی اثر معناداری بر دینداری دارد.

جدول ۷. اندازه اثر پژوهش‌های پیرامون رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری

مدل	تعداد مطالعات	اندازه اثر	حد پایین	حد بالا	Value-Z	Value-P
اثرات تصادفی	۱۶	-۰/۱۶۸	-۰/۲۸۶	-۰/۰۴۵	-۲/۶۵۸	۰/۰۰۸

برای تفسیر اندازه اثر پایگاه اقتصادی-اجتماعی بر دینداری از نظام تفسیری کوهن استفاده شده است^۱. براساس جدول شماره ۸، پایگاه اقتصادی-اجتماعی اثر کوچکی بر دینداری دارد.

جدول ۸. نظام تفسیری اندازه اثر کوهن

مقدار ضریب همبستگی (r)		تفسیر اندازه اثر
مثبت	منفی	
۰/۲۹ تا ۰/۱	-۰/۲۹ تا -۰/۱	کوچک
۰/۴۹ تا ۰/۳	-۰/۴۹ تا -۰/۳	متوسط
۱ تا ۰/۵	-۱ تا -۰/۵	بزرگ

با توجه به اینکه فرض ناهمگونی پژوهش‌ها مورد تأیید قرار گرفت، سعی بر این است که د راستای مشخص کردن این ناهمگونی از متغیرهای تعدیل‌کننده استفاده شود تا از طریق آن بتوان به تعیین واریانس بین پژوهش‌ها پرداخت. در این پژوهش «محل سکونت» (با زیرگروه‌های تهران، مرکز استان و شهرستان) به‌عنوان متغیر تعدیل‌کننده در نظر گرفته شده است. جدول شماره ۹، اندازه‌های اثر ترکیبی مدل اثرات تصادفی مربوط به رابطه پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری را به تفکیک محل سکونت ارائه می‌دهد.

جدول ۹. نتایج اندازه‌های اثر مربوط به رابطه پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری به تفکیک محل سکونت

مدل اثرات تصادفی			تعداد اندازه اثر	زیرگروه‌ها	متغیر تعدیل‌کننده
Value-P	Value-Z	اندازه اثر ترکیبی			
۰/۰۲۹	-۰/۰۸۹	-۰/۰۱۴	۵	تهران	محل سکونت
۰/۰۳۵	-۱/۹۱۹	-۰/۱۴۵	۸	مرکز استان	
۰/۰۴۸	-۱/۹۸۰	-۰/۲۷۵	۳	شهرستان	

نتایج حاصل از این جدول نشان می‌دهد اندازه اثر در مدل اثرات تصادفی در بین تهران‌نشین‌ها برابر (۰/۰۱۴-)، در بین مرکز استان‌نشین‌ها برابر (۰/۱۴۵-) و در بین شهرستان‌نشین‌ها برابر (۰/۲۷۵-) است که هر سه در سطح خطای کوچک‌تر از ۰/۰۵ معنادار هستند. به‌دیگرسخن، پایگاه اقتصادی-اجتماعی شهرستان‌نشین‌ها و مرکز استان‌نشین‌ها در مقایسه با تهران‌نشینان، تأثیر بیشتری بر دینداری آنها دارد. به‌دیگرسخن، دینداری شهرستان‌نشین‌ها و مرکز استان‌نشین‌ها بیشتر

۱. گفتنی است که این مقادیر نه‌تنها نسبت به یکدیگر حالت نسبی دارند، بلکه در حوزه علوم رفتاری یا به‌طورعام در تمامی روش‌های تحقیق به‌طور نسبی تعبیر و تفسیر می‌شوند (کوهن، ۱۹۸۸، ص ۲۵).

از تهران‌نشینان متأثر از پایگاه اقتصادی-اجتماعی آنهاست. جدول شماره ۱۰، نتایج آزمون Q بعد از بررسی نقش تعدیل‌گری متغیر محل سکونت را نشان می‌دهد.

جدول ۱۰. نتایج آزمون Q بعد از بررسی نقش تعدیل‌گری محل سکونت

متغیر تعدیل‌کننده	مقدار آزمون Q	درجه آزادی (Df)	سطح معناداری ($Value-P$)
محل سکونت	۱/۵۸۹	۲	۰/۴۵۲

براساس نتایج این جدول آزمون Q حتی در سطح ۹۵ درصد نیز به لحاظ آماری معنادار نیست. بنابراین، نقش تعدیل‌گری متغیر محل سکونت، پیرامون رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری تأیید می‌شود. تغییر در این متغیر، موجب تغییر در رابطه بین متغیر مستقل (پایگاه اقتصادی-اجتماعی) و متغیر وابسته (دینداری) می‌شود.

۴. آزمون تحلیل حساسیت

«آزمون تحلیل حساسیت»^۱ این موضوع را آزمایش می‌کند که اگر یک پژوهش منفرد از فراتحلیل حذف شود، اندازه اثر و معناداری آن چه تغییری خواهد کرد. در واقع، این آزمون به این منظور انجام می‌شود که تأثیر یک پژوهش منفرد خاص بر روی نتایج فراتحلیل به میزان قابل توجهی بیشتر از دیگر پژوهش‌های منفرد نباشد. جدول شماره ۱۱، تغییرات اندازه اثر، حد پایین، حد بالا و معناداری فراتحلیل را در صورت حذف تک‌تک پژوهش‌های منفرد نشان می‌دهد.

جدول ۱۱. خلاصه اطلاعات مربوط به آزمون تحلیل حساسیت

ردیف	نویسندگان / سال پژوهش	اندازه اثر	حد پایین	حد بالا	$Value-Z$	$Value-P$
۱	موسوی و همکاران (۱۳۹۸)	-۰/۲۱۸	-۰/۳۰۰	-۰/۱۳۴	-۴/۹۷۸	۰/۰۰۰
۲	فتحی و همکاران (۱۳۹۵)	-۰/۱۸۵	-۰/۳۰۶	-۰/۰۵۹	-۲/۸۵۷	۰/۰۰۴
۳	رحیمی و همکاران (۱۳۹۵)	-۰/۱۶۷	-۰/۲۹۳	-۰/۰۳۵	-۲/۴۷۵	۰/۰۱۳
۴	میرزاییوری (۱۳۹۴)	-۰/۱۶۶	-۰/۲۹۲	-۰/۰۳۵	-۲/۴۶۹	۰/۰۱۴
۵	خوش فر، ایلواری (۱۳۹۴)	-۰/۱۶۶	-۰/۲۹۲	-۰/۰۳۴	-۲/۴۶۶	۰/۰۱۴
۶	نوروزی و فرهادیان (۱۳۹۳)	-۰/۱۷۰	-۰/۲۹۵	-۰/۰۳۹	-۲/۵۳۱	۰/۰۱۱
۷	نیکخواه، ظهیری نیا (۱۳۹۲)	-۰/۱۶۸	-۰/۲۹۴	-۰/۰۳۶	-۲/۴۸۷	۰/۰۱۳

1. Sensitivity Analysis Test

ردیف	نویسندگان / سال پژوهش	اندازه اثر	حد پایین	حد بالا	Value-Z	Value-P
۸	اسدی (۱۳۹۱)	-۰/۱۶۵	-۰/۲۹۱	-۰/۰۳۳	-۲/۴۴۹	-۰/۰۱۴
۹	قاسمی ده چشمه (۱۳۹۰)	-۰/۱۷۰	-۰/۲۹۵	-۰/۰۴۰	-۲/۵۴۵	-۰/۰۱۱
۱۰	رضادوست و همکاران (۱۳۹۰)	-۰/۱۷۱	-۰/۲۹۷	-۰/۰۳۹	-۲/۵۲۶	-۰/۰۱۲
۱۱	نصیری (۱۳۸۹)	-۰/۱۳۸	-۰/۲۵۷	-۰/۰۱۶	-۲/۲۰۷	-۰/۰۲۷
۱۲	مهدوی و همکاران (۱۳۸۹)	-۰/۱۳۸	-۰/۲۹۵	-۰/۰۳۷	-۲/۵۰۴	-۰/۰۱۲
۱۳	کلاکی (۱۳۸۷)	-۰/۱۶۹	-۰/۲۹۱	-۰/۰۳۳	-۲/۴۴۶	-۰/۰۱۴
۱۴	بحری پور (۱۳۸۷)	-۰/۱۳۳	-۰/۲۴۳	-۰/۰۲۰	-۲/۳۰۷	-۰/۰۲۱
۱۵	جواهری (۱۳۸۶)	-۰/۱۶۶	-۰/۳۰۲	-۰/۰۲۴	-۲/۲۸۵	-۰/۰۲۲
۱۶	امیری (۱۳۸۳)	-۰/۱۷۰	-۰/۲۹۶	-۰/۰۳۸	-۲/۵۱۶	-۰/۰۱۲

این جدول بیان می‌کند که اندازه اثر پایگاه اقتصادی-اجتماعی بر دینداری، با حذف هر یک از پژوهش‌های منفرد تفاوت چندانی نمی‌کند و فقط اگر پژوهش موسوی و همکاران (۱۳۹۸) از مجموع پژوهش‌ها حذف شود، اندازه اثر تحقیق از (-۰/۱۶۸) به (-۰/۲۱۸) تغییر می‌کند که در نظام تفسیری کوهن تغییر معناداری نیست. بنابراین، براساس این آزمون، هیچ‌کدام از پژوهش‌های منفرد، تأثیر قابل توجهی بیشتر از دیگر پژوهش‌ها بر معناداری تحقیق نداشته‌اند و از این رو نیازی به حذف هیچ‌کدام از آنها نیست.

نتیجه‌گیری

فراتحلیل به‌عنوان رویکردی مدرن، چندسطحی و چندبعدی به‌منظور ترکیب و یکپارچه‌سازی یافته‌های واحد و پراکنده در قالب روشی علمی جهت بهره‌برداری بهینه، مورد استفاده روزافزون قرار گرفته و زمینه را برای شناسایی نقایص کارها فراهم کرده است. این روش، مبتنی بر ضرایب اثر و حجم نمونه است و با روش‌های گوناگون آماری ضمن استفاده از نتایج غیرمعنادار و یا در سطح معناداری ضعیف، شرایط را برای داشتن برآیندی واحد از تحقیقات متعدد فراهم می‌آورد؛ زیرا مسلماً ترکیب نتایج و استفاده از پژوهش‌های انجام شده پیشین به‌عنوان واحد تحلیل برای به دست آوردن یک تصویر کلی و بدون ابهام از یک موضوع پژوهشی، به مراتب مفیدتر و مؤثرتر از انجام طرح‌های پژوهشی جدید در آن موضوع است.

با توجه به اهمیت موضوع و نسبتاً مغفول ماندن این شیوه در جامعه ما، در این پژوهش به بررسی و تحلیل ثانویه مطالعات مربوط به پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری به شیوه فراتحلیل پرداخته شد. این پژوهش با هدف بررسی اندازه اثر پایگاه اقتصادی-اجتماعی بر دینداری انجام

شد و مدل نظری آن تلفیقی از نظریه‌های قشربندی اجتماعی و دینداری است. از میان ۲۶ سند پژوهشی موجود با رعایت نکاتی که در بخش روش‌شناسی به آن اشاره شد، ۱۶ سند موردبررسی قرار گرفت که تقریباً در همه آنها برای سنجش دینداری (به‌عنوان متغیر وابسته) از مدل گلاک و استارک استفاده شده است. این مدل، دارای پنج بعد اعتقادی، مناسکی، تجربی، شناختی و پیامدی است؛ اما به دلیل وجود مباحث بعد شناختی در کتاب‌های درسی مدارس و آموزش‌های مختلف در این خصوص، این بعد در غالب مطالعات موردبررسی قرار نگرفته است، زیرا اعتقاد بر این است که این بعد نمی‌تواند شاخص مناسبی برای سنجش دینداری به شمار آید و برای سنجش پایگاه اقتصادی-اجتماعی (به‌عنوان متغیر مستقل)، از ترکیب سه شاخص منزلت شغلی، تحصیلات و درآمد استفاده شده است.

همان‌طور که آزمون Q نشان داد با اطمینان ۹۹ درصد، فرض ناهمگونی مطالعات مورد تأیید قرار گرفت که این امر حکایت از نقصان واضح و چشم‌گیر در ساختار پژوهش‌های انجام شده دارد؛ به نحوی که درصد قابل توجهی از این پژوهش‌ها در فقر یا عدم بیان شفاف مبانی نظری، چارچوب نظری، جامعه آماری، پیش‌آزمون، شیوه نمونه‌گیری، بیان اعتبار و پایایی به سر می‌برند. ناهمگونی مطالعات، نشان از وجود متغیرهای تعدیل‌کننده دارد که نتایج بررسی روی متغیرهای به‌دست آمده را تحت تأثیر قرار داده‌اند.

در این پژوهش، تلاش‌های زیادی برای شناسایی این متغیرها صورت گرفت. مراجعه مجدد به اطلاعات گردآوری شده در چک لیست‌ها و بررسی مجدد فرضیه‌ها و متغیرها انجام شد تا در نهایت محل سکونت به‌عنوان متغیر تعدیل‌کننده در نظر گرفته و این نتیجه حاصل شد که پایگاه اقتصادی-اجتماعی شهرستان‌نشین‌ها در مقایسه با تهران‌نشین‌ها تأثیر بیشتری بر دینداری آنها دارد. در پاسخ به چرایی این موضوع، شاید بتوان گفت در شهرستان‌ها گرچه افراد از لحاظ شغل، تحصیلات و درآمد (به‌عنوان شاخص‌های پایگاه اقتصادی-اجتماعی) با هم تفاوت دارند، ولی این تفاوت خیلی عمیق نیست که به فاصله اجتماعی، کاهش صمیمیت و یا تمایز بین آنها منجر شود؛ بلکه همچنان شبکه روابط اجتماعی آنها، قوی، متراکم و همگن است که این شرایط به فشار هنجاری بیشتر نسبت به پیروی و پایبندی افراد به رسوم و عقاید دینی منجر می‌شود؛ در حالی که در تهران، افراد به‌واسطه پایگاه اقتصادی-اجتماعی خود تا حد زیادی از یکدیگر متمایز می‌شوند و شبکه روابط اجتماعی آنها ضعیف، پراکنده و ناهمگون می‌شود و در نتیجه، فشار هنجاری کمتری را نسبت به پایبندی به اعمال دینی از سوی جامعه دریافت می‌کنند و از این‌رو پایگاه اقتصادی-اجتماعی آنها به‌طور غیر مستقیم تأثیر کمتری بر دینداری آنها می‌گذارد.

همچنین، ارزیابی مفروضه خطای انتشار نشان داد که فرضیه صفر مبنی بر متقارن بودن نمودار قیفی و عدم سوگیری انتشار تأیید می‌شود. در تصدیق این مسئله، محاسبه ضریب N ایمن از خطای روزنتال، بیان‌کننده این مطلب است که ۷۱۲ مطالعه دیگر باید صورت گیرد تا در نتایج نهایی محاسبات خطایی رخ دهد و این امر نشان می‌دهد پژوهشگر بیشترین دقت را در انتخاب و گزینش پژوهش‌های منفرد داشته است؛ به نحوی که با اطمینان ۹۹ درصد می‌توان گفت این مطالعات فاقد سوگیری انتشار هستند.

در بعد تحلیلی، یافته‌ها بیان می‌کند میانگین اندازه اثر پایگاه اقتصادی - اجتماعی بر دینداری معادل (۰/۱۶۸-) است که بر مبنای نظام تفسیری کوهن، بیانگر اثری در حد کوچک است. به دیگر سخن، متغیر مستقل پایگاه اقتصادی-اجتماعی تأثیر اندک اما معناداری بر متغیر وابسته دینداری دارد و از این جهت، همسو با نظریات مارکس، وبر، واخ، اینگلهارت، هالامی و آرجیل است. همچنین، در مقایسه با میانگین اندازه اثر حاصله، ۶ مطالعه از ۱۶ پژوهش مورد بررسی، اندازه اثری پایین‌تر از ضریب حاصله و ۱۰ پژوهش نیز اندازه اثری بالاتر از آن کسب کرده‌اند. بزرگ‌ترین مقدار اندازه اثر (۰/۶۰۵-) مربوط به مطالعه بحری پور (۱۳۸۷) و کوچک‌ترین مقدار اندازه اثر (۰/۰۹۹-) مربوط به مطالعه فتحی و همکاران (۱۳۹۵) است. آزمون تحلیل حساسیت نیز پیشنهاد می‌دهد که می‌توان با حذف مطالعه موسوی (۱۳۹۸)، اندازه اثر تحقیق را از (۰/۱۶۸-) به (۰/۲۱۸-) تغییر داد که البته براساس جدول کوهن باز هم اندازه اثری کوچک است.

آنچه اندازه اثر این پژوهش نشان می‌دهد این است که هرچقدر پایگاه اقتصادی - اجتماعی افراد بالاتر باشد، از میزان دینداری آنها کاسته می‌شود. به دیگر سخن، بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی افراد و میزان دینداری آنها رابطه معنادار و معکوسی وجود دارد. البته در مورد رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و هریک از ابعاد دینداری (اعتقادی، مناسکی، تجربی، شناختی و پیامدی)، نمی‌توان قضاوت صریح و روشنی را بیان کرد؛ زیرا از میان ۱۶ پژوهش مورد مطالعه، تنها ۲ پژوهش (امیری (۱۳۸۳) و نصیری (۱۳۸۹))، این رابطه را گزارش کرده‌اند و در دیگر پژوهش‌ها به این رابطه اشاره‌ای نشده است. از خلال یافته‌های این دو پژوهش نیز مشخص می‌شود متغیر «درآمد خانواده» بیشترین همبستگی معکوس را با «بعد تجربی» (عاطفی) دین دارد. در مورد اینکه چرا چنین است، به نظر می‌رسد که افراد با درآمدهای بالا بیشتر از آنچه احساسی رفتار کنند، عقلانی و اهل محاسبه هستند و از سویی بعد تجربی دین هم بیشتر با رفتارهای عاطفی و احساسی افراد مرتبط است تا ویژگی‌های عقلانی و محاسبه‌گری؛ پس می‌توان ادعا کرد که افراد با درآمد بالا به دلیل برخوردار بودن از ویژگی‌های حسابگری و عقلانی بودن،

کمتر به ابعاد عاطفی و احساسی دین توجه دارند و احتمالاً به همین دلیل است که دینداری آنها در بعد تجربی ضعیف است و در مقابل افرادی که درآمدهای پایین دارند به نظر می‌رسد که عاطفی‌تر و احساسی‌تر هستند و در نتیجه، دینداری آنها در بعد تجربی قوی‌تر است.

اما اینکه چرا در جامعه افرادی که از پایگاه اقتصادی-اجتماعی بالاتری برخوردارند، میزان دینداری آنها ضعیف‌تر است، قابل تأمل است. استدلالی که برای این مسئله می‌توان در نظر گرفت این است که افراد با پایگاه اقتصادی-اجتماعی بالاتر براساس منزلتی که در جامعه دارند از مزایا و امکانات مادی بیشتری برخوردارند و این امر برای آنها اقتدار و دامنه نفوذ بیشتری را فراهم می‌کند. بدون شک این دسته از افراد از دینی پیروی می‌کنند که نوع زندگی آنها را توجیه و تأیید کند نه آنکه در جهت نفی آن عمل کند.

اما همان‌طور که آشکار است، اسلام با شکاف عمیق میان فقیر و غنی به شدت مخالف است و خواهان تعدیل ثروت و امکانات در جامعه است؛ به نحوی که همگان توانایی استفاده از آن را داشته باشند و مهم‌تر اینکه اسلام زندگی این‌دنیایی را لهو و لعب می‌داند، همان‌طور که خداوند در قرآن می‌فرماید: «این زندگی دنیا جز سرگرمی و بازیچه نیست و زندگی حقیقی همانا در سرای آخرت است، ای کاش مردم می‌دانستند»^۱ (سوره عنکبوت، ۶۴).

از این رو شکی نیست که این نحوه برخورد با زندگی دنیایی چندان به مذاق افراد برخوردار از امکانات مادی و این‌جهانی خوش نمی‌آید و شاید به همین دلیل دینداری در میان افراد با پایگاه اقتصادی-اجتماعی بالاتر، ضعیف‌تر است؛ و در مقابل، اگر دینداری در میان افراد با پایگاه اقتصادی-اجتماعی پایین‌تر، قوی‌تر است، به دلیل نوع حمایت ویژه‌ای است که اسلام برای این سنخ از افراد قائل است و اینکه افراد با پایگاه اقتصادی-اجتماعی پایین همواره تلاش می‌کنند محرومیت‌ها و محدودیت‌های مادی خود را با توسل به دینی جبران کنند که وعده سعادت و خوشبختی در آخرت به آنها می‌دهد.

از مسائل مهم و اساسی دیگری که این پژوهش نشان می‌دهد این است که شاخص‌های تشکیل‌دهنده پایگاه اقتصادی-اجتماعی با وجود آنکه رابطه معناداری با میزان دینداری دارند، ولی آنچنان که باید و شاید نتوانسته‌اند واریانس تغییرات دینداری را تبیین کنند؛ به طوری که این شاخص‌ها تنها ۱۶ درصد از تغییرات دینداری را تبیین کرده و ناتوان از تبیین ۸۴ درصد دیگر هستند. اینکه دلیل این امر چیست، اولاً به نظر می‌رسد که در جامعه ایران فرهنگ تکمیل پرسش‌نامه‌های پژوهشی آنچنان که درخور و شایسته است، هنوز جا نیفتاده است؛ به طوری که در بسیاری

۱. و ما هذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوَ وَّ لَعِبٌ وَّ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (عنکبوت، ۶۴).

از پرسش‌نامه‌ها، برخی از گویه‌ها مانند درآمد خانواده، میزان هزینه خانواده، شغل و تحصیلات والدین، محل سکونت و... حساسیت پاسخگویان را به دنبال دارد؛ به نحوی که در مواجهه با آن جبهه‌گیری می‌کنند و پاسخ واقعی را ذکر نمی‌کنند. شاید [و قطعاً] در تحقیقات مورد مطالعه این پژوهش نیز پاسخگویان با این مسئله مواجه شده و به برخی از این گویه‌ها جواب واقعی نداده‌اند که این امر بر نتایج پژوهش حاضر تأثیر گذاشته است.

دومین دلیل، به ماهیت واقعیت‌های اجتماعی برمی‌گردد. آشکار است که در حوزه علوم اجتماعی فاقد قوانین عام و جهان‌شمول هستیم که بتواند در همه زمان‌ها و مکان‌ها قابل استفاده باشد. براساس این ایده به نظر می‌رسد که واقعیت‌های اجتماعی به‌طور عام و مسائل مربوط به دینداری به‌طور خاص پیچیده‌تر از آن‌اند که بتوان آنها را تنها با یک متغیر تبیین کرد. اگر این ایده را بپذیریم به نظر می‌رسد که متغیری تحت عنوان پایگاه اقتصادی-اجتماعی اگرچه بر میزان دینداری تأثیرگذار است، اما این تأثیرگذاری در حد صد درصد نیست و در حد همان شانزده درصدی است که در این پژوهش به دست آمده و بقیه تغییرات را باید براساس متغیرهای دیگری تبیین کرد که با توجه به بافت فرهنگی-اجتماعی جامعه بر دینداری تأثیر می‌گذارند.

دلیل دیگر این مسئله آن است که متغیر پایگاه اقتصادی-اجتماعی برای هر فرد نوعی متغیر درونی است؛ یعنی به اوضاع اقتصادی-اجتماعی خانواده‌ای بستگی دارد که فرد در آن زندگی می‌کند؛ اما از سوی دیگر مسیر و جریان تغییرات در جامعه به‌صورتی است که هرچقدر از سنت‌ها فاصله می‌گیریم و به سوی مدرنیته حرکت می‌کنیم، افکار و نگرش‌های افراد بیشتر تحت تأثیر جریان‌های اجتماعی بیرون از خانواده شکل می‌گیرد تا اوضاع و احوال درون خانواده. به دیگر سخن، در شرایط کنونی متغیرهای بیرونی بیشترین تأثیر را در شکل‌دهی به نگرش‌ها و معانی ذهنی افراد دارند و به همین دلیل، متغیری با عنوان پایگاه اقتصادی-اجتماعی افراد نمی‌تواند به‌خوبی میزان دینداری افراد را تبیین کند.

در پایان پیشنهاد می‌شود پژوهشگران علوم اجتماعی، اندازه اثر دیگر متغیرهای تأثیرگذار بر دینداری مانند متغیرهای جمعیت‌شناختی (سن، جنسیت، وضعیت تأهل)، مدرنیته، صنعتی شدن، شهرنشینی، رسانه‌های جمعی، جامعه‌پذیری و... را بررسی کنند تا آن دسته از متغیرهایی که دارای شدت اثر بالاتری بوده و در نتیجه، تأثیر بزرگ‌تری بر پدیده دینداری دارند مورد توجه بیشتری قرار دهند؛ زیرا شناسایی و استخراج این متغیرها در طرح‌ها و فعالیت‌های پژوهشی افزون بر بدیع بودن، پیامدهای علمی و کاربردی زیادی خواهد داشت.

منابع

* قرآن کریم.

۱. آیت‌الله، قاسمی ده‌چشمه (۱۳۹۰). بررسی وضعیت دینداری نوجوانان و جوانان استان چهارمحال و بختیاری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی اکبر زارع شاه‌آبادی، تهران: پیام نور مرکز.
۲. اسدی، پریسا (۱۳۹۱). بررسی رابطه سرمایه اقتصادی خانواده با میزان دینداری جوانان شهر تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی جعفر هزارجریبی. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی حفظه.
۳. افروغ، عماد (۱۳۷۹). چشم‌اندازی نظری به تحلیل طبقاتی و توسعه. تهران: مؤسسه فرهنگ و دانش.
۴. امیری، سیاوش (۱۳۸۳). بررسی جامعه‌شناختی تأثیر پایگاه اقتصادی-اجتماعی و جنسیت بر دینداری جوانان (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه شیراز)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی سعید زاهد زاهدانی، شیراز: دانشگاه شیراز.
۵. اینگلهارت، رونالد، نوریس، پیبا، و وتر، مریم (۱۳۸۹). مقدس و عرفی: دین و سیاست در جهان. تهران: کویر.
۶. بحری‌پور، مجتبی (۱۳۸۷). بررسی تأثیر پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانشجویان بر میزان دینداری آنان (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه کاشان)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی مهدی ادیبی‌سده، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۷. جواهری، فاطمه (۱۳۸۶). کندوکاوی در آثار قشر‌بندی جامعه: بررسی تأثیر پایگاه اجتماعی-اقتصادی دانشجویان بر گرایش‌ها و رفتار آنان. پژوهش‌نامه علوم انسانی، ۵۳، ۳۰۱-۳۳۴.
۸. خوش‌فر، غلامرضا، و ایلواری، محبوبه (۱۳۹۴). بررسی عوامل مؤثر بر دینداری (مطالعه موردی: زنان متأهل ساکن شهر گرگان). فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، ۹(۱)، ۱۲۱-۱۴۸.
۹. دلاور، علی (۱۳۷۸). روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی. تهران: ویرایش.
۱۰. ذوالفقاری، ابوالفضل (۱۳۹۲). گونه‌شناسی دینداری‌های اسلامی: نقدی بر گونه‌شناسی‌های صاحب‌نظران غربی در زمینه انواع دینداری اسلامی. فصلنامه علوم اجتماعی، ۶۳، ۸۲-۱۲۷.

۱۱. رحیمی، محمد، حضرتی صومعه، زهرا، و عزیزخانی، اقباله (۱۳۹۵)، سنجش میزان برخورداری دانشجویان از شاخص‌های دینداری و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران). فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی جوانان، ۶(۲۱)، ۹۹-۱۱۸.
۱۲. رضادوست، کریم، حسین‌زاده، علی حسین، و مصطفایی دولت‌آباد، حلیمه (۱۳۹۰). بررسی جامعه‌شناسی برخی از عوامل مؤثر بر میزان دینداری (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز). فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۱۰، ۱-۳۸.
۱۳. زارع، سعید (۱۳۹۱). مطالعه سطح و انواع دینداری دانشجویان دانشگاه‌های شهر قم، رساله دکتری، به راهنمایی طاهره قادری، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
۱۴. سراج‌زاده، حسین، و توکلی، مهناز (۱۳۸۰). بررسی عملیاتی دینداری در پژوهش‌های اجتماعی. نامه پژوهش، ۵(۲۰ و ۲۱)، ۹۴-۱۰۷.
۱۵. شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۹۱). جامعه‌شناسی دین. تهران: نشر نی.
۱۶. ظهرابی، اکبر، محمدی، علیرضا، و کریمی، جواد (۱۳۹۶). بررسی جامعه‌شناختی رابطه پایگاه اجتماعی-اقتصادی و دینداری دبیران تربیت بدنی. دومین کنفرانس بین‌المللی تحقیق کاربردی در تربیت بدنی و علوم ورزشی، تهران.
۱۷. فتحی، منصور، مروتی، نسرین، و مروتی، نادر (۱۳۹۵). بررسی عوامل مؤثر بر میزان دینداری جوانان ۲۹-۱۵ ساله شهر سنندج. پژوهش‌نامه مددکاری اجتماعی، ۲(۵)، ۴۱-۱۶۶.
۱۸. قربانی‌زاده، وجه‌الله، و حسن‌نانگیر، طه (۱۳۹۳). راهنمای کاربردی فراتحلیل. تهران: جامعه‌شناسان.
۱۹. کشاورز، امرالله، و جهانگیری، جهانگیر (۱۳۸۹). بررسی جامعه‌شناختی رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانشجویان و نگرش‌های دینی آنها. جامعه‌شناسی، ۵(۲)، ۹۹-۱۱۵.
۲۰. کلاکی، حسن (۱۳۸۷). بررسی مقایسه میزان تدین جوانان و ابعاد آن در سه پایگاه اجتماعی بالا، متوسط و پایین. مطالعات فرهنگ-ارتباطات، سال نهم، ۱، ۱۰۷-۱۳۷.
۲۱. کنگرلو حقیقی، بهاره (۱۳۹۰). بررسی عوامل مؤثر بر گرایش دینی جوانان دختر ۲۰-۳۰ ساله شاغل به تحصیل در سال تحصیلی ۹۰-۱۳۸۹ در مقطع کارشناسی علوم اجتماعی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی ایرج ساعی ارسی، تهران: دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی.

۲۲. لهسایی زاده، عبدالعلی، جهانگیری، جهانگیر و شریفی، علی (۱۳۸۳). بررسی عوامل اجتماعی-اقتصادی مؤثر بر پایبندی به ارزش‌های دینی (مطالعه موردی: دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر شیراز). مجله علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، ۱ (۱)، ۳۳-۵۶.
۲۳. محدثی گیلوایی، حسن (۱۳۹۷). روایت ایرانی جامعه‌شناسی دین. تهران: تیسرا.
۲۴. محمودی، مه‌ری (۱۳۷۸). رابطه قشربندی اجتماعی و گرایش‌ها و رفتارهای دینی در شهر تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی عماد افروغ، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
۲۵. مرادی، رامین، و خان‌محمدی، احسان (۱۳۹۹). بررسی وضعیت دینداری جوانان شهر سرپل ذهاب و برخی عوامل مرتبط با آن. جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۱ (۱)، ۱۰۹-۱۳۲.
۲۶. مزارعی، زهرا (۱۳۸۹). بررسی دینداری و عوامل مؤثر بر آن در بین دختران مقطع پیش‌دانشگاهی شهر اهواز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی محمدجواد زاهدی مازندرانی، تهران: دانشگاه پیام نور مرکز تهران.
۲۷. ملکی، امیر (۱۳۷۵). بررسی رابطه پایگاه اقتصادی-اجتماعی با گرایش‌های ارزشی نوجوانان ذکور سال سوم رشته ریاضی فیزیک و تجربی تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی اعظم امیدبخش امیری، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
۲۸. موسوی، سیده‌صفا، کاشانی‌ها، زهرا، و عزیزآبادی فراهانی، فاطمه (۱۳۹۸). تبیین فرهنگی-اجتماعی پایبندی جوانان تهرانی به ارزش‌های دینی. مجله مدیریت فرهنگی، ۱۲ (۴۶)، ۵۹-۷۵.
۲۹. موسوی، فاطمه (۱۳۹۱). بررسی رابطه بین میزان پایبندی به دین و پایگاه اقتصادی-اجتماعی (مطالعه در بین دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد ساری). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی منیژه نویدنیا، گرمسار: دانشگاه آزاد اسلامی.
۳۰. مهدوی، محمدصادق، ادیسی، افسانه، و رحمانی، احسان (۱۳۸۹). شناسایی میزان دینداری و مقایسه آن در گروه‌های متفاوت شهروندان تهرانی. نامه پژوهش فرهنگی، ۱۱ (۱۱)، ۱۳۹-۱۶۵.
۳۱. میرسنده‌ای، محمد (۱۳۹۴). مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی دین و انواع دینداری. تهران: جامعه‌شناسان.
۳۲. میرزاپوری، جابر (۱۳۹۴). بررسی تأثیر پایگاه اقتصادی-اجتماعی والدین بر دینداری فرزندان. معرفت فرهنگی اجتماعی، ۶ (۲۲)، ۹۹-۱۱۳.
۳۳. نصیری، بابک (۱۳۸۹). میزان دینداری دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد و عوامل مؤثر بر آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی داریوش حیدری بیگوند، مشهد: دانشگاه فردوسی.

۳۴. نوروزی، فیض‌الله، و فرهادیان، سعید (۱۳۹۳). بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر دینداری جوانان. مطالعات راهبردی ورزش و جوانان، دوره سیزده، ۲۳، ۱-۳۲.
۳۵. نیکخواه، هدایت‌الله، و ظهیری‌نیا، مصطفی (۱۳۹۲). بررسی میزان پایبندی دینی دانشجویان دانشگاه هرمزگان و عوامل مؤثر بر آن. فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۳(۴)، ۶۸۵-۷۰۴.
۳۶. واخ، یواخیم (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی دین، ترجمه جمشید آزادگان. تهران: سمت.
۳۷. وبر، ماکس (۱۳۸۴). دین، قدرت، جامعه، ترجمه احمد تدین. تهران: هرمس.
۳۸. همیلتون، ملکم (۱۳۸۷). جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر ثالث.
۳۹. هومن، حیدرعلی (۱۳۸۷). راهنمای عملی فراتحلیل در پژوهش‌های علمی. تهران: سمت.
40. Cohen, J. (1988), *Statistical Power Analysis for the Behavioural Sciences*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
41. Eitzen, S., Maxine, B., & Kelly, E. (2017), *In Conflict and Order: Understanding Society*. Fourteenth Edition, Boston: Allyn & Bacon.
42. Glass, G. V. (1976), Primary, secondary, and Meta-analysis of research. *Educational Researcher*, 5(10), 3-8.
43. Glock, C., & Stark, R. (1965), *Religion and Society in Tension*. Chicago: Rand Mc Nally.
44. Hallahmi, B., & Argyle, M. (1997), *The Psychology of Religious Behavior, Belief and Experience*. London: routledge
45. Odea, Tomas, F. (1966), *The Sociology of Religion*. USA: Prentice Hall.